

Az *el* igekötő jelentésváltozásai

A preverbumok (igekötők) történetileg tekintve a határozószó szófaji kategóriájához tartoznak, ebből adódóan az eredeti irányjelölő funkció az ősi igekötős (a *meg*, *el*, *ki*, *be*, *fel*, *le* preverbumokkal képzett) igéink¹ esetében még sokszor érezhető, azonban jelentős számú hányaduknál az igekötőnek már csak befejezettségjelölő szerepe van. A két típus sokszor nem határolódik el egymástól élesen, sok az átmeneti alakok száma.

Az általam készített dolgozat arra a kérdésre keresi a választ, hogy mely esetben tekinthető egy *el* igekötővel képzett ige már egyértelműen perfektívnek. Mindezt a kognitív nyelvészetből ismert térmetaforizációs vizsgálatok bevonásával és az egyes igék szintaktikai tulajdonságának számbavételével valósítom meg. Céloom, hogy a térmetaforák és a grammatikalizáció közti összefüggéseket megtaláljam. Az „*el*” viszony jelentésszerkezetéről már készült szakdolgozat,² ám ez csak kognitív szempontú volt. A szintaktikai jellemzők bevonásával jelentős tanulmányok születtek Szili Katalin tollából (a *meg*, a *ki*, a *be*, a *fel* és a *le* igekötő kapcsán),³ azonban az *el*-ről szóló munka hiányzik a sorból.

A dolgozat megírásához némi támpontot nyújtott J. Soltész Katalin monográfiája, amelyben leírja, hogy az *el* igekötő esetében a perfekció a nem-

¹ J. Soltész K.: Az ősi magyar igekötők (*meg*, *el*, *ki*, *be*, *fel*, *le*). Budapest 1959. 16.

² Andor E.: Az *el* viszony jelentésszerkezete a magyar nyelvben. Kolozsvár 1999. Elérhető:
[<http://mnytud.arts.klte.hu/szilagy/szakdolg.html> – 2013. máj. 18.]

³ Szili K.: A perfektivitás mibenlétéről a magyar nyelvben a *meg* igekötő funkciói kapcsán. Magyar Nyelv 97 (2001) 262–82; Szili K.: A *ki* igekötő jelentésváltozásai. Magyar Nyelv 99 (2003) 163–188; Szili K.: A *be* igekötő jelentésváltozásai I. Magyar Nyelvőr 129 (2005a) 151–164; Szili K.: A *be* igekötő jelentésváltozásai II. Magyar Nyelvőr 129 (2005b) 282–299; Szili K.: Az igekötőkön keresztül-kasul: a *fel*, *le* és egyéb igekötős igék formai-szemantikai viszonyának kérdéséhez. Magyar Nyelv 105 (2009) 175–188.

láthatóság körébe való kerülés mozzanatából eredeztethető.⁴ A dolgozatban igazolni fogom ennek helyességét.

A szintaktikai vizsgálat alapfeltevése az, hogy az igekötőknek vonzatmeghatározó szerepük van, valamint megfigyelhető, hogy az igekötő konkrét, irányjelölő funkciójában teljes argumentumszerkezetet vonz maga után, a csak befejezettséget jelölő változatok pedig kötöttebb szerkezettel járnak együtt, tehát a tranzitív igék tárgyragos, az intranszitiv igék nominatívuszi esetben álló vonzattal bírnak.⁵ Ennek alapján állítom föl a harmadik hipotézisemet, miszerint ha a perfektiválódott *el* igekötős igék is kötött argumentumszerkezettel rendelkeznek, akkor a nem-láthatóság körébe tartozó igéknek és a többi perfektív alaknak is kötött a vonzatszerkezete. Az argumentumszerkezetekből levont következtetések pontosíthatják majd a dolgozat eredményeit, illetve csökkenthetik a szemantikai nézőpontból eredő kikerülhetetlen szubjektivitást is. A dolgozat alapjául szolgáló nyelvi korpuszt *A magyar nyelv értelmező szótárának el igekötős igéi* adták⁶ (ez kb. 1100 db szóalakot jelentett és természetesen jóval több jelentést). Ez több szempontból is jó megoldásnak bizonyult: a szócikkek tartalmazzák az egyes nyelvi alakok jelentéstartományát, és fontos érv még a szótár teljességre törekvése is.⁷

A kognitív nyelvészet vizsgálati szempontjainak bevonásával azt a célt kívánom megvalósítani, hogy a reprezentációs rendszer megismerésével könnyebben megérthessük a nyelvben lévő változásokat, folyamatokat. Ugyanis „a nyelv szoros egységet alkot a kognitív folyamatokkal, és ezek a folyamatok a nyelvben is tükröződnek.”⁸

A kognitív nyelvészet egyik legfontosabb része a metaforizáció kérdésköre. A hagyományosnak tekinthető metaforafelfogással szemben George Lakoff és Mark Johnson 1980-ban megjelent, immár klasszikusnak számító *Hétköznapi metaforák* című művében (*Metaphors We Live By*) új elméletet dolgozott ki. Elgondolásuk szerint a metafora funkciója, hogy segítse bizonyos fogalmak

⁴ J. Soltész (1959: 65)

⁵ Szili (2003: 166).

⁶ Bárczi G. – Országh L. (szerk.): *A magyar nyelv értelmező szótára* II. Budapest 1986. 89–361.

⁷ Szili (2001: 263).

⁸ Szilágyi N. S.: *Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára.* Kolozsvár 1996. 7.

megértését (és nemcsak az, hogy művészi célokat szolgáljon).⁹ Lakoff és Johnson ezt azzal magyarázza, hogy az életünkben lévő fontos fogalmak nagy része nem világosan körvonalazott tapasztalatunkban (ilyenek pl. az érzelmek, az idő, a különböző állapotok stb.), ezért ha meg akarjuk ragadni őket nyelvi, szükségünk van olyan fogalmakra, amelyek viszont könnyen érthetőek számunkra. A metaforikusság lényege tehát: egyik fogalmat egy másik fogalom mintájára érteni és tapasztalni meg.¹⁰ A kognitív jelentésképzésre vonatkoztatva: úgy beszélünk és gondolkodunk bizonyos dolgokról, hogy a másik dolog szerkezetét és szókincsét vesszük át az előbbire.¹¹

A metaforákat kognitív funkciójuk alapján három csoportra lehet osztani: megkülönböztetünk szerkezeti, ontológiai és orientációs metaforákat. Az orientációs elnevezés abból ered, hogy ezek alapvető térbeli irányokon, tehát a föl-le, középpont-kerület irányokon alapszanak.¹² A *le* igekötő nemcsak irányultságot fejez ki, hanem az ellentét, a rosszallás jelentésáryalatát is magában hordozza, amely a magyar nyelvi világmodellbe¹³ tökéletesen beleillik.¹⁴ Ennek ellentétéként a *fel* pozitív dolgok jelölője lesz, például: A TÖBB FELFELÉ IRÁNYULTSÁG, A KEVESEBB LEFELÉ IRÁNYULTSÁG (Csavard *fel* a hangerőt!; Halkítsd *le* a magnót!); AZ EGÉSZSÉG FELFELÉ IRÁNYULTSÁG, A BETEGSÉG LEFELÉ IRÁNYULTSÁG (*Feltámadt* halottaiból; *Leépült* az elméje).¹⁵ Mindez nem véletlen, hiszen az egészség, a boldogság mindig valamiféle aktivitással jár együtt, míg a betegség többnyire ágyhoz kötöttséggel jár, tehát a szóban forgó személy szükségszerűen lentebbi helyre kerül.

A dolgozat szempontjából az orientációs (másképpen irányultsági) metaforáknak van jelentőségük, ugyanis az *el* igekötővel képzett igék is valamiféle irányultságon, a valamitől való távolodáson alapszanak.

⁹ Kövecses Z.: A metafora: gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe. Budapest 2005. 14.

¹⁰ Andor (1999: 31).

¹¹ *uo.*

¹² Kövecses (2005: 51).

¹³ A nyelvi világmodell fogalommeghatározása Szilágyi (1996: 105) szerint: „A nyelvi világmodell olyan nyelvi konvenció, amely a nyelvi észlelés összes szabályait tartalmazza, ezek a szabályok határozzák meg, hogy milyenné mondjuk vagy mondhatjuk a világot, és egyben garanciái annak, hogy a másik ember, a hallgató megérti azt, amit mondani akarunk.”

¹⁴ Fazakas E.: A *fel*, *le* és *alá* igekötők használati köre a kései ómagyar kortól napjainkig (Erdélyi Tudományos Füzetek 260). Kolozsvár 2007. 11.

¹⁵ Kövecses (2005: 51).

A dolgozat témájából adódóan nagy fontossággal bír néhány fogalom. Ilyen például az igeaspektus (más néven igeszemlélet) fogalma. Az igének a szótári tételhez köthető, a mondat belső időszerkezetét, azaz a mondatban megjelölt esemény időviszonyait meghatározó, illetve befolyásoló jelentését nevezzük igeaspektusnak.¹⁶

Az ige aspektusjelölő funkcióján belül figyelhető meg a perfektiváló funkció, ami a szóban forgó esemény befejezettségét jelöli (leginkább a folyamatos, ún. imperfektív aspektussal állítható oppozícióba). A perfekció „kiszűrése” nem egyszerű feladat, hiszen ha valami csak eredeti helyétől bizonyos távolságra került is, máris magában foglalja a perfekció mozzanatát.¹⁷ Én teljes mértékben perfektívnek csak azokat az igealakokat fogom tekinteni, amelyek jelentésében már nem lelhető fel az irányjelölés, és amelyek kötött argumentumszerkezettel állnak. Fontos azonban, hogy ugyan az igekötőnek szerepe van a mondat aspektusának kialakításában, de nem tekinthető kifejezetten perfektivizáló operátornak.¹⁸

Mivel az ige egy másik tulajdonsága, az akcióminőség és az aspektus nem függetlenek egymástól, ezért ennek fogalmát is érdemes tisztázni. Az akcióminőség a morfológiailag összetett ige toldalékolással vagy igekötővel bevezetett járulékos tulajdonsága, amely az igével jelölt cselekvés, folyamat vagy történés lefolyásának módját fejezi ki.¹⁹ A magyarban megtalálható 13 akcióminőség többsége hatással van az egyes események belső időszerkezetére, tehát aspektuális értéket is hordoz.²⁰

A perfektívvé válás a grammatikalizáció jelenségének következménye. Ez egy olyan nyelvi folyamat, melynek eredményeképpen szabad szavakból nyelvtanilag kötött, tehát lexikális elemekből grammatikai elemek válnak.²¹ Ennek első megnyilvánulása a preverbumok esetében a határozószók igekötővé válása. Azonban a már „igekötősült” irányjelölők is változáson mennek át, és egy idő után az ige aspektusát fogják csak jelölni. A dolgozat ez utóbbi grammatikalizációs folyamatot fogja megvizsgálni, mindezt az *el* igekötőre vonatkozó történeti kitekintés nélkül.

¹⁶ Lengyel K.: Az ige. In: Keszler B. (szerk.): Magyar grammatika. Budapest 2000. 82.

¹⁷ J. Soltész (1959: 65).

¹⁸ É. Kiss K.: Egy igekötőelmélet vázlata. Magyar Nyelv 100 (2004) 22.

¹⁹ Kiefer F.: Jelentéselmélet. Budapest 2007. 285–286.

²⁰ Kiefer (2007: 292).

²¹ Dér Cs. I.: Grammatikalizáció (Nyelvtudományi Értekezések 158). Budapest 2008. 8.

Az igekötőnek több jelentésmódosító funkciója is van tehát, a *Magyar grammatika* említi még harmadikként a preverbumok ún. jelentésspecializáló szerepét is, melynek lényege, hogy az igekötős ige jelentése nem vezethető le az igekötő és az ige jelentésének összegéből (tehát nem kompozicionális), hanem valamilyen sajátos többletet vagy attól eltérő jelentést hordoz.²² Mivel az ehhez az utóbbi csoporthoz tartozó igék az általam használt rendszerben máshová illeszthetők be, ezért ezt a kategóriát nem vizsgálom meg.

Fontos még azt is megjegyezni, hogy a dolgot az igéket azok szótári alakjában vizsgálja, tehát úgy, hogy az igekötő közvetlenül az ige előtt helyezkedik el. Ez azért lényeges, mert a hátravetett igekötő még a kialakult perfektív funkció ellenére is folyamatossá teszi a mondatot.²³

Az *el* igekötő a magyarul gondolkodók és beszélők számára a valamitől való távolodást fejezi ki. Ennek az elsősorban térbeli távolodásnak a kifejezése szoros összefüggést mutat az ÚT séma szerkezetével. Az időbeli és az állapotváltozásra utaló kifejezések pedig ebből a konkrét térbeli távolodás kifejezésére kialakult szókincsből és ennek rendszeréből épülnek fel.²⁴

A kategóriák felállításához segítségül hívtam J. Soltész Katalin,²⁵ Andor Enikő²⁶ és Hegedűs Rita²⁷ munkáját.

Térbeli eltávolodásra utaló igék – konkrét mozgás kezdete, indulás, kezdés: Ez a csoport azokat az igekötős igéket foglalja magában, amelyek azt fejezik ki, hogy egy dolog, tárgy vagy személy valamilyen kiindulóponttól távolodó mozgásba kezd. Ezeknél az igéknél nyilvánvalóan még megvan az irányjelölő funkció, ami pedig a vonzataikat illeti, kiterjedt argumentumszerkezettel bírnak. Az ezekkel az igékkel képzett mondatokban többnyire ablativusi értékű helyhatározó jelzi a mozgás kiindulópontját (pl. *elmegy hazulról, elballag az iskolából, stb.*).²⁸ Az ide tartozó igék népes csoportja közül néhány: *eláll vki vhonnan vhoa; elballag vki*

²² Balogh J.: Az igekötők. In: Keszler B. (szerk.): Magyar grammatika. Budapest 2000. 268.

²³ Pátrovics P.: À la recherche... Az idő fogalmáról és annak leképezéséről az emberi nyelvben. Elérhető: [http://www.krater.hu/krater.php?do=3&action=a&pp=751 – 2013. máj. 18.]

²⁴ Andor (1999: 50).

²⁵ J. Soltész (1959).

²⁶ Andor (1999).

²⁷ Hegedűs R.: Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések. Budapest 2005. 97.

²⁸ J. Soltész (1959: 58).

vhonnan vhova; elcselleng vki vhonnan vhova; elfut vki vhonnan vhova; elzarándokol vki vhonnan vhova.

Ide tartoznak még az irányjelentést kifejező igék is: ezeknek a kifejezéseknek a legfontosabb tulajdonságuk, hogy az általuk jelölt mozgó dolog eredeti állásának irányából kimozdulva fog távolodó mozgást végezni. Néhány példa: *elágazik vmi vmerre; elfordít vki vmit vmerre; elfordul vmi/vki vmerre/vkitől; elhajlik vmi vmerre; elkanyarodik vmi vmerre / vki vhova* stb.

Térbeli távolodásra utaló igék – elhalad valami mellett, céljához közeledik, belső érintési pont jelenléte: Az ezekkel az igékkel képzett mondatokra az a jellemző, hogy a távolodó mozgást érzékelő személy már nemcsak a kiindulópont vagy a végpont helyéhez viszonyítva lát rá a mozgásra, hanem valamilyen, a közelben lévő stabil dolog is előtérbe kerülhet.²⁹ Ezekben a mondatokban az ige általában valamilyen locativusi (és többnyire névutós) határozóval áll (tehát pl. *vmi fölött/mellett/előtt/mögött* stb.). Néhány példa: *elcsap vmi vhol; elereszt vki vmit a füle mellett; elfolyik vmi vhol/vmi mellett; elfütyül vmi vhol/vmi mellett; elmegy vki vki mellett* stb.

Térbeli távolodásra utaló igék – több útvonal meglétét kifejező igék: Az *el* igekötő ezek esetében azt fejezi ki, hogy az ige cselekvése vagy annak eredménye egy pontból kiindulva és attól távolodva betölti a megnevezett teret,³⁰ ezek rendszerint valamilyen folyadék vagy gáz halmazállapotú dologra utalnak. Ezek az alakok többnyire szintén kiterjedt argumentumszerkezettel állnak, ám van köztük egy-két érdekes jelenség. Azok a szerkezetek, amelyek tranzitív igét tartalmaznak, sokszor csak tárgyi vonzattal rendelkeznek (*előnt vmi vmit; eláraszt vki vmit vmivel; ellep vmi vmit; eltölt vmi vmit* stb.). A dolog érdekessége, hogy maga a helyszín megjelenik a mondatban, de azt nem határozó fejezi ki, hanem a tárgy. Ezek a mondatok gyakran átranzszformálhatóak olyasféle szerkezetté (hasonló jelentésű, szerepű szóalakkal fölcserélve az eredeti igét), amely viszont már tartalmaz határozói argumentumot, pl.: *előnt vmi vmit – előmlik vmi vhol; eláraszt vki vmit vmivel – elárad vmi vhol; ellep vmi vmit – elterül vmi vhol; eltölt vmi vmit – eltelik vmi vhol* stb. Ezért ezt nem tekintem még teljes mértékben perfektiválódott igecsoportnak, hiszen kis átalakítással könnyen felismerhető benne az irányjelölés mozzanata.

Ide tartoznak azok a szerkezetek is, amelyek valamilyen egyenetlenségről adnak számot, és amelyeknél az alany az egyenetlenségek kiküszöbölésének

²⁹ Andor (1999: 16).

³⁰ J. Soltész (1959: 62).

céljával tesz egyik-másik dolgot homogénné (pl.: *eldolgoz vki vmit vmiben; elegyenget vki vmit vhol; elkever vki vmit vmiben; elsimul vmi vhol; elmunkál vki vmit vmiben* stb.).

Térbeli távolodásra utaló igék – távolabbra kerülés: Ide azok az igék tartoznak, amelyek szintén valamitől való konkrét térbeli távolodást fejeznek ki, de abban különböznek az előző kategóriába tartozó példáktól, hogy a mozgó dolog eltávolodása olyan mértékű vagy olyan irányba történik, hogy az ún. nem-láthatóság körébe kerül, tehát teljesen elveszítjük a dologra való rálátásunkat. Ezek az igék szintén kiterjedt argumentumszerkezettel rendelkeznek, és magukban őrzik az igekötő irányjelölő jelentését. Néhány példa: *elad vki vmit vkinek; elbocsát vki vkit/vmit vhonnan vhova; elcsomagol vki vmit (vhova); elpalástol vki vmit vki előtt; elzár vki vmit vhova* stb.

Talán ehhez a csoporthoz illenek leginkább az ún. *pregnans* igék, amelyek két kifejezés összevonásából keletkeztek.³¹ Ezek az igék szintén valamiféle távolodást fejeznek ki, és gyakran inkább csak tárgyat vonzanak a tranzitív változatok. Azonban könnyen odaérezhető az irány kijelölésére alkalmas *argumentum* is, ezért ezt még egyértelműen az irányjelölők közé kell besorolnunk. Néhány példa a *pregnans* igékhez: *elbont vki vmit; elcsenget vki vmit (vhova); elkívánczik vki vhova; elszeret vki vkit vkitől; elvitat vki vmit vkitől* stb.

Elég népes csoportot alkotnak azok az igék, amelyek azt fejezik ki, hogy valaki megszerez valamit magának egy másik személytől. Ezek az alakok szintén teljes *argumentumszerkezettel* állnak (pl. *elbirtokol vki vmit vkitől; elhalászik vki vmit vhonnan; elkunyerál vki vmit vkitől; elsinkófál vki vmit vkitől; eltulajdonít vki vmit vkitől* stb.).

Valamivel érdekesebbek azonban azok a szóalakok, amelyek azt fejezik ki, hogy egy bizonyos dolog megszűnik valakinek a birtokában lenni (pl. *vki elveszt vmit, vki elhagy vmit* stb.). Ezek ugyanis csak tárgyi vonzattal rendelkeznek. J. Soltész Katalin gondolatmenetét követve ez nem meglepő, hiszen a befejezettség jelölése a távolodás és a nem-láthatóság körébe való kerülés mozzanatából „származik”.³² Ez (a valaminek való elvesztése) tehát véleményem szerint a teljes *perfektivitás* egyik előmozdanatának számít, hiszen ha valami kikerül a birtokunkból, az véglegesen eltűnik a szemünk elől, és az eredeti állapot visszaállítása sem hajtható végre legtöbbször. Az ezt a típust megtestesítő igék esetében talán már nem is csak térbeli mozgásról van szó, hanem sokkal inkább állapotváltozásról, az állapotváltozást kifejező igekötős igék pedig többnyire kötött

³¹ J. Soltész (1959: 59).

³² J. Soltész (1959: 65).

argumentumszerkezettel rendelkeznek és teljes mértékben perfektívnek tekinthetők. Ezek tehát átmenetet képeznek a két nagy csoport között. A magyar nyelvi világmodellben az időbeli és az állapotbeli változások leírása a térbeli mozgás analógiájára történik.

Állapotváltozást kifejező igék – a nem-láthatóság körébe kerülés: Az előbbi, a nem-láthatóság körébe kerülésről tanúskodó igék esetében még térbeli mozgásról volt szó, azonban már az utóbbi példákból is kitűnik, hogy valamely dolog állapotának megváltozása is hozhatja magával azt a jelenséget, amikor az már eltűnik a szemünk elől.

Ezek egy részénél gondolhatunk valamilyen tevékenység eszközének elfogyására (pl. *elcsemegezik vki vmit; elfarag vki vmit; elforgácsol vki vmit; elpazarol vki vmit; elvarr vki vmit (cérnát)* stb.), de ide tartoznak azok az igealakok is, amelyek az idő elhasználására, elpazarlására vonatkoznak (pl. *elbáméskodik vki vmit (időt); elcsavarog vki vmit (időt); elimádkozik vki vmit (időt); ellóg vki vmit (időt); elver vki vmit (az időt)* stb.). Hasonlóképpen valaminek a felhasználására utalnak azok az igealakok, amelyek azt fejezik ki, hogy az alany az igével megnevezett tevékenységre költi el minden pénzét (tárgyi vonzattal). Néhány példa: *elcsemegezik vki vmit; elfüstöl vki vmit; eljátszik vki vmit; elkártyázik vki vmit; elvásárol vki vmit* stb.

Állapotváltozásra utaló igék – régi állapotból új állapot: Az első altípusnál az ige azt fejezi ki, hogy az eseményt véghezvivő az adott közlendőt elejétől végéig kimondja, elmondja. Az elmondott szöveg tehát teljes egészében érintetté válik.³³ Ezt fölfoghatjuk időbeli változásnak is, hiszen egy szöveg elmondásához mindenképpen szükséges elteltie valamennyi időnek, ám magának a közlendőnek bizonyos szempontból megváltozik az állapota is, a „ki nem mondott” állapotból kerül át a „kimondottság” állapotába. Azért is különösek ezek a szóalakok, mert ugyan többnyire tárgyat vonzzanak, ám az igehez a mondatban odailleszthető még az is, hogy kinek „címezzük” a közlendőt. Ez a fél-perfektív típus tehát valahol félúton helyezkedik el a perfekció képzeletbeli skáláján, bár a teljesen perfektív alakokhoz közelebb. Néhány példa erre az esetre is: *elbeszél vki vmit; eldúdol vki vmit; élénkekel vki vmit; elimádkozik vki vmit; elkiált vki vmit* stb.

A következő alkategóriába azok az igék tartoznak, amelyek valamilyen fizikai bántalmazást, verést fejeznek ki (*elagyabugyál vki vkit; eldönget vki vkit; elfenekel vki vkit; elintéz vki vkit; elrak vki vkit* stb.).

³³ É. Kiss (2004: 27).

A következő altípusba tartozó példák lényege az, hogy egy kezdő állapotból kiindulva olyan változáson megy át a *patiens*, hogy a melléknévvvel jelölt tulajdonsággal fog bírni. Ezek az igék nominativusi, illetve accusativusi vonzattal rendelkeznek. Néhány példa: *elaljasodik vki*; *elbátortalanodik vki*; *elerőtlenedik vki*; *elhidegül vmi*; *elkomolyodik vki* stb. Ezen csoportba tartozó igék egy részére igaz, hogy az *el* preverbum valamilyen negatív jelentést hordoz. Aki *elkomolyodik*, annak a tulajdonságaiban inkább negatív változás figyelhető meg. Ennek ellentétéként pozitívabb jelentést hordoz a *meg* igekötővel álló szóalak, a *megkomolyodik* (a *meg* igekötő egyébként irányjelölő „múltját” tekintve is az *el*-lel állítható ellentétbe). Ehhez kapcsolódik a kognitív nyelvészetnek az a megfigyelése, miszerint a valamihez való közeledés képzetéhez pozitív, míg a valamitől való távolodás képzetéhez negatív gondolatok társulnak.³⁴ Mindez a térbeli mozgást kifejező igéknél egyértelmű, hiszen ami egy bizonyos távolságra kerül az esemény megfigyelőjétől vagy a kiindulóponttól (és főleg ha már nem láthatóvá válik), mindenképpen negatív eredmény ránk nézve, mintha az még mindig a használatunkban vagy a közelünkben lenne. Az állapotváltozásra kivetítve mindezt szintén elmondható, hogy minél inkább eltávolodik valami az eredeti állapotától és vesz fel egy újat, az annál inkább lesz kedvezőtlen a kiindulás felől nézve.

Állapotváltozásra utaló igék – túlzó funkció: Az ide tartozó szavak azt fejezik ki, hogy egy bizonyos esemény hatására egy dolog állapotváltozása a cselekvés a kívánnál nagyobb mértékben következett be,³⁵ túlhaladt a még optimálisnak nevezhető állapoton. Ezen *el* igekötős alakoknál is megfigyelhető, hogy a preverbum egy bizonyos mértékű negatív árnyalatot ad az ige jelentésének. Az igék magukban hordozzák annak az eseménynek a megnevezését, amelynek következtében a túlzott állapotváltozás végbement. Ezek szintén kötött argumentumszerkezettel állnak a mondatban.³⁶ Néhány példa: *eladósodik vki*, *elborzaszt vki vkít*; *elfásul vki*; *elhervad vmi/vki*; *elkényeztet vki vkít (vmivel)*; *elzsibbad vmi* stb. Ennek a csoportnak néhány példája alapján az *el* szintén oppozícióba állítható a *meg*-gel vagy legalábbis fokozati különbség³⁷ figyelhető meg a kétféle igekötővel képzett igék között. A *meg*-gel álló igék az esemény kisebb mértékben

³⁴ Kövecses (2005: 52).

³⁵ J. Soltész (1959: 74).

³⁶ Meg kell azonban jegyezni, hogy ezen – és a melléknévből igévé lett – példák esetében sokszor odatehető az ige mellé a „*vmi*től” vonzat is. Ennek jelenlétével (és még néhány egyéb vonzattal, lásd *elkényeztet vki vkít (vmivel)* együtt is teljes mértékben perfektív alakokról beszélhetünk.

³⁷ J. Soltész (1959: 67).

történő megvalósulását jelzik, mint az *el*-lel képzett igék. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a *meg*-es igék esetében a megváltozott dolog visszaállítása még lehetséges, az *el*-es változatok esetében ez a visszaállítás már nem elképzelhető.³⁸ Pl.: *megernyeszt vki vmit* – *elernyeszt vki vmit*; *megfonnyad vmi* – *elfonnyad vmi*; de ugyanez a csoport nem minden tagjára érvényes: **megfejtődik*, **megkényeztet* stb.

A következő kategória a valaminek való elrontását, elhibázását fejezi ki. Néhány példa: *eldarabol vki vmit*; *elkiabál vki vmit*; *elrongyol vki vmit*; *eltol vki vmit*; *eliügyetlenkedik vki vmit* stb. Ezekben a példákban az *el* igekötőt gyakran fel lehetne cserélni a *túl*-lal (*eladósodik* – *túladósodik*; *elkényeztet* – *túlkényeztet*; *elszaporodik* – *túlszaporodik* stb.).

Fontos megjegyezni, hogy a melléknévből lett igék, a valaminek a vártnál nagyobb bekövetkeztét kifejező és ez utóbbi, a valaminek az elhibázását kifejező igék közt nagy a hasonlóság, sokszor egy-egy példa több helyre is beilleszthető.

Állapotváltozásra utaló igék – a cselekvés rossz úton halad, helytelen eredményre jut: Ezek az igealakok arra utalnak, hogy valaki egy tevékenységet végrehajt, de az nem a várt eredményt hozza (az *el* itt is negatív jelentés hordozója). Az ide tartozó igék: *elért vki vmit*; *elfőz vki vmit* (nem 'túlfőz' értelemben!); *elhangol vki vmit*; *elmér vki vmit*; *elszámolja magát vki* stb. Rendkívül termékeny csoport.

Állapotváltozásra utaló igék – a cselekvés beállása, egy előző állapot befejeződése: A perfektív igék közé sorolható a példaanyag azon része is, amely egy cselekvés beállását, megkezdődését fejezi ki. Bár látszólag úgy tűnik, nem befejezettség jelöléséről van szó, hanem inkább a kezdet hangsúlyozásáról, figyelembe kell venni azt, hogy egy új cselekvés megkezdődéséhez egy régebbinek, azt megelőzőnek be kell fejeződnie. Néhány példa: *elandalodik vki*; *elered vmi*; *elmosolyodik vki*; *elszenderedik vki*; *elvigyorodik vki* stb. Aki tehát pl. *elandalodik*, az az „éber” állapot befejeződésével kezd el „andalodni”, aki pedig *elszenderedik*, az az ébrenlétből kerül át a félig alvás állapotába. Ugyanide sorolhatók azok a visszaható névmással álló igék is: *elkáromkodja magát vki*; *elkiáltja magát vki*; *elsikoltja magát vki*; *elszánja magát vki*; *elszégyelli magát vki* stb. A vonzatszerkezetet vizsgálva egyes esetekben megfigyelhető a *vmitől* vonzat megjelenése vagy a *vmiben* mint szintén a cselekvés okát kifejező vonzat.

A folyamatos aspektusú el igekötős igék: A befejezettség jelölésén kívül az *el* igekötő másféle igeaspektust is ki tud fejezni. Viszonylag népes csoportot képeznek azok az igék, amelyekben a preverbum a folyamatos aspektusú alapige

³⁸ Szili (2001: 275).

jelentését erősíti, kiemelve a tartósság, a folyamatosság képzetét.³⁹ Ezeknél tehát nem egy állapotot vagy térbeli helyzettől való távolodást figyelhetünk meg, hanem egy bizonyos cselekvés, tevékenység tartósságára esik a hangsúly. Bár a vonzatok között gyakran megjelenik valamiféle időbeli végpont (*vmeddig*), ez sokszor elhagyható (időnként megjelenik a *vmin*, a *vhol* stb. is mint vonzat). A többi igétől külön való említésük azért is fontos, mert rendkívül sok példa sorolható ide, és igen termékeny az *el*-nek ilyesféle jelentésben való használata. Néhány példa: *elácsorog vki vmeddig (idő)*; *elálldogál vki vhol*; *elálmódzik vki*; *eltársalog vki vmeddig (idő)*; *elüldögél vki vhol vmeddig (idő)* stb.

A szokásosságot, rendszerességet vagy a valaminek lehetőségét kifejező igék: Szintén a befejezettséghez képest másmilyen igeaspektust fejez ki az *el* igekötő a példák egy elég jelentős részében. Ezek jelentésüket tekintve közel állnak a cselekvés folyamatosságát kifejező igékhez, ám van egy kis különbség: az ide tartozó szóalakok esetében ebben a funkciójukban nem a cselekvés összefüggő, szakadatlan folyamatán van a hangsúly, hanem a vissza-visszatérésen, annak megismétlődésén. Bizonyos esetben pedig a cselekvésre való képességen vagy alkalmasságon.⁴⁰ Ezeknél az igéknél a vonzatszerkezet szintén igen változatos, megjelenhet például a helyet, eszközt, módot kifejező argumentum is. Néhány példa ehhez a kategóriához: *elbánik vki vkivel (vhogyan)*; *elbír vki vmit*; *eléldögél vki vmiből/vmin*; *eljár vki vhova*; *elvezet vki vmit* stb.

A dolgozatban bemutatott vizsgálatból egyértelműen látható, hogy az *el* igekötő esetében is van összefüggés a téri viszonyok és a perfektiválódás között. A grammatikalizáció megvalósulása megfigyelhető a térbeli változás – állapotváltozás közti lineáris, egymásba kapcsolódó változások láncolatában. Fontos azonban megjegyezni, hogy a perfekció kialakulásának folyamata a térbeli változást kifejező igék csoportján belül is megfigyelhető. A vizsgálat során kiderült, hogy vannak „kétarcú” kifejezések, amelyek vonzatszerkezetüket tekintve a befejezettséget jelölő igékkel mutatnak hasonlóságot, ám egy kis átalakítással a térbeli helyzet megjelöltsége is felismerhető benne. A dolgozathoz szintén kiderült, hogy azok az igék, amelyek a távolodásnak olyan mértékét jelenítik meg, ami egyben a mozgó dolog eltűnését is jelenti, már közel állnak a tiszta perfektivitás állapotához. A nem-láthatóság kategóriájának sajátos esetét képezték azok a példák, amelyek valamiféle birtokviszony megszűnését fejezték ki, ezek a példák egyben átmenetet képeznek a térbeli és az állapotbeli változást megjelenítő igék között. Az állapotváltozást kifejező igék csoportján belül a

³⁹ Balogh (2000: 267).

⁴⁰ J. Soltész (1959: 79–80).

melléknévből képzettek és a valamilyen történés, cselekvés túlzott voltát kifejező igék mellé járulhat határozói vonzat is, ennek ellenére teljesen perfektívnek tekinthetők. Az a hipotézisem tehát, miszerint a perfektív, *el* preverbummal képzett igék mindig kötött argumentumszerkezettel állnak, módosításra szorul. Mivel az *el* igekötőhöz kapcsolt esetlegesen megjelenő negatív jelentés az állapotváltozást kifejező példák némelyikénél fordult elő, ezért elmondható, hogy az *el* valaminek való eltúlzását, az elhibázást kifejező jelentésárnyalata feltételezi a perfekció meglétét.

A dolgozat számba vette a befejezettséghez képest másfajta igeaspektust kifejező *el*-es alakokat is, ezek azért érdemelnek különös figyelmet, mert rendkívül termékeny analógiás csoportokról van szó, ami az értelmező szótárból kigyűjtött példák mennyiségéből is látszik (a folytonosságot kifejezők kb. 100 darabot tettek ki).

A fentiek alapján tehát elmondható, hogy a dolgozat a kognitív nyelvészetből ismert téri viszonyok bevonásával újabb adalékokkal szolgál az *el* igekötő perfekciójának nyomon követéséhez.

IRODALOMJEGYZÉK

Andor E.: Az *el* viszony jelentésszerkezete a magyar nyelvben. Kolozsvár 1999. Elérhető: [<http://mnytud.arts.klte.hu/szilagyi/szakdolg.html> – 2013. máj. 18.]

Balogh J.: Az igekötők. In: Keszler B. (szerk.): Magyar grammatika. Budapest 2000. 266–269.

Bárczi G. – Országh L. (szerk.): A magyar nyelv értelmező szótára II. Budapest 1986.

Dér Cs. I.: Grammatikalizáció (Nyelvtudományi Értekezések 158). Budapest 2008.

É. Kiss K.: Egy igekötőelmélet vázlata. Magyar Nyelv 100 (2004) 15–43.

Fazakas E.: A *fel*, *le* és *alá* igekötők használati köre a kései ómagyar kortól napjainkig (Erdélyi Tudományos Füzetek 260). Kolozsvár 2007.

Hegedűs R.: Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések. Budapest 2005.

J. Soltész K.: Az ősi magyar igekötők (*meg*, *el*, *ki*, *be*, *fel*, *le*). Budapest 1959.

Kiefer F.: Jelentéselmélet. Budapest 2007.

Kövecses Z.: A metafora: gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe. Budapest 2005.

Lengyel K.: Az ige. In: Keszler Borbála (szerk.): Magyar grammatika. Budapest 2000. 81–94.

Pátrovics P.: À la recherche... Az idő fogalmáról és annak leképezéséről az emberi nyelvben. Elérhető:
[<http://www.krater.hu/krater.php?do=3&action=a&pp=751> – 2013. máj. 18.]

Szilágyi N. S.: Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára. Kolozsvár 1996.

Szili K.: A perfektivitás mibenlétéről a magyar nyelvben a *meg* igekötő funkciói kapcsán. Magyar Nyelv 97 (2001) 262–282.

Szili K.: A *ki* igekötő jelentésváltozásai. Magyar Nyelv 99 (2003) 163–188.

Szili K.: A *be* igekötő jelentésváltozásai I. Magyar Nyelvőr 129 (2005a) 151–164.

Szili K.: A *be* igekötő jelentésváltozásai II. Magyar Nyelvőr 129 (2005b) 282–299.

Szili K.: Az igekötőkön át keresztül-kasul: a *fel*, *le* és egyéb igekötős igék formai-szemantikai viszonyának kérdéséhez. Magyar Nyelv 105 (2009) 175–188.

ABSTRACT

The main question of my study is that in what cases can a verb with a preverb *el* 'away' be considered indisputably perfect. Beside this, I am going to extensively explain the process of grammaticalization by applying spatial-metaphorical studies and syntactic properties of verbs well-known from cognitive linguistics. The corpus of this examination includes verbs with the preverb *el* (about 1100 pieces) in the book *A magyar nyelv értelmező szótára*.

In the beginning of the study, I drew up three main hypotheses. On the one hand, I assumed that there is a connection between spatial relations and the process of grammaticalization in the case of the preverb *el* as well. On the other hand, I examined Soltész Katalin's point of view which says that perfection comes from the issue of the invisibility. The basis of the third hypothesis includes Szili Katalin's work of the preverb *ki* 'out' which suppose that perfect verbs have bounded arguments. On the basis of this work I drew up my third argument which

says that if the perfective preverb *el* has bounded complements, invisible verbs and perfect forms have bounded arguments as well.

On the basis of what has been said so far, the study unambiguously supported the connection between spatial relations and perfection in the case of the preverb *el* 'away'. The grammaticalization can be noticeable in the catenation between the connections of change of spatial and condition. However, it is important to note that the process of the evolvement of perfection can be perceivable in the group of verbs expressing spatial change as well. My second hypothesis also proved to be true while the third one need to be modified. Although words which expressing the change of conditions are totally considered to be perfective, they are not strictly regarded as bound complement structures.